

Birgitte Egelund Olsen

Handel og klima: Samspil eller konflikt?

Med udgangspunkt i en retlig analyse af forholdet mellem WTO og klimaregimet identificerer denne artikel en række af de retlige konflikter, der potentielt kan opstå mellem WTO- og klimaregimet. Fokus er på WTO-systemets muligheder for at integrere klima som et lovligt hensyn, når fx EU gennemfører tiltag med henblik på at realisere sine forpligtelser i henhold til Klimakonventionen og de dertil knyttede aftaler, samt på de fremtidige muligheder for i regi af WTO at få gennemført multilaterale aftaler, der har til formål at bidrage til en realisering af de globale klimamålsætninger. Der præsenteres to modeller – præcedensmodellen og lovmodellen – der hver for sig og i samspil vil kunne bidrage til, at den internationale regulering af handel supplerer og støtter den globale klimaregulering.

Med det formål at undgå *carbon leakage* indførte EU i 2009 et såkaldt "CO₂ udligningssystem" ved import af varer til EU. Kravet betyder, at importører vil kunne blive mødt med samme strenge krav til udledning af CO₂, som der stilles til anlæg i EU (direktiv 2009/29/EF, artikel 10b). Problemet er, at denne foranstaltning kan komme i konflikt med WTO's handelsregler, og at den dermed potentielt kan udløse en global handelskrig. Forandringer i det globale klima, og det deraf afledte behov for en global indsats, øger fokus på forholdet mellem handel og miljø, idet mange af de mest oplagte virkemidler i kampen mod klimaforandringerne er handelsrelaterede (Bhagwati og Mavroidis, 2007; Ismer og Neuhoff, 2007; Zhang, 2009).

Den internationale regulering af såvel handel som miljø har i de seneste årtier undergået en bemærkelsesværdig udvikling dels med WTO's stiftelse i 1995, dels med det stigende antal internationale miljøaftaler, herunder den øgede betydning disse tillægges. Generelt er denne udvikling foregået i forskellige fora og med forskellige mål for øje. Det multinationale handelsregime WTO og de internationale miljøaftaler har således i vidt omfang befundet sig i to separate verdener, der kun i ny og næ har krydset spor – og i så fald har det været under omstændigheder, hvor miljø som udgangspunkt er blevet vurderet ud fra et handelsperspektiv og omvendt.

Handel og miljø er områder, hvorimellem der traditionelt har været en stor afstand, til trods for at der i årtier har været fokus på behovet for et samspil. Men med den øgede forståelse for klimaproblemets alvor og omfang – et problem der i sin natur er globalt – kan handel og miljø ikke længere nøjes med at mødes sporadisk og på hinandens respektive territorier. Klimaproblemet har i

særlig grad fremhævet behovet for at bygge bro mellem de to områder med det formål at sikre et mere ligeværdigt møde mellem miljø og handel – et møde, der bør finde sted på klimaets præmisser. Det er derfor nødvendigt at vurdere de muligheder, der er eller kan etableres i regi af WTO for at supplere og støtte de globale klimamålsætninger, herunder i hvilket omfang det retligt set er muligt for en organisation som WTO at varetage andre interesser end de direkte handelsrelaterede.

Samspillet mellem handel og klima er blevet understreget under de seneste COP-møder. Særligt på Bali-mødet og op til COP15-mødet i København i 2009 var samspillet i fokus.¹ Men også i tiden op til og under COP16 i Cancun har dette samspil spillet en væsentlig rolle i forhandlingerne. Hvor klimakonventionen og Kyoto-protokollen i højere grad afspejler en forståelse for, at handel og klima hænger sammen, har WTO generelt været meget tilbageholdende med at være andet end en handelsorganisation, der fastlægger de globale rammer for samhandel. Klimaproblemets alvor samt den åbenlyse sammenhæng mellem handel og klima er imidlertid også på dagsordenen i den multilaterale handelsorganisation. Det understreges blandt andet af en række udtalelser fra WTO's generalsekretær Pascal Lamy – den tidligere EU-kommissær for handel – der fx under Bali-topmødet i 2007 fastslog, at i forholdet mellem handel og miljø kommer ”climate first, and trade second” – en udtalelse, der er blevet gentaget flere gange.²

Med udgangspunkt i en retlig analyse af forholdet mellem WTO og klimaregimet identificerer denne artikel en række af de retlige konflikter, der potentielt kan opstå mellem WTO- og klimaretten. Fokus er for det første på WTO-systemets muligheder for at integrere klima som et lovligt hensyn, når en part, som fx EU, gennemfører tiltag med henblik på at realisere sine forpligtelser i henhold til Klimakonventionen og de dertil knyttede aftaler, og for det andet på de fremtidige muligheder for i regi af WTO at få gennemført multilaterale aftaler, der har til formål at bidrage til en realisering af de globale klimamålsætninger. Andet afsnit vil tage afsæt i teorier om den internationale rets fragmentering og betydningen heraf i samspillet mellem WTO-retten og den internationale klimaret. I tredje afsnit er fokus rettet mod de særlige barrierer, der er i det WTO-retlige system i forhold til at varetage klimahensyn, og i den forbindelse vil to løsningsmodeller blive skitseret, nemlig en præcedensmodel og en lovmodel. Præcedensmodellen vil blive behandlet nærmere i fjerde afsnit, hvor der vil være fokus på, hvilke klimaforanstaltninger der potentielt kan komme i konflikt med WTO's regler, herunder hvor grænsen for, hvad man må henholdsvis ikke må efter WTO-retten, må forventes at komme til at gå. I femte afsnit ses der nærmere på lovmodellen, idet det vurderes, hvorvidt

en ny WTO-aftale kan bidrage til en realisering af klimamålsætningerne. Der vil være fokus på de forhandlinger, der finder sted om en ny aftale om liberalisering af miljøvenlige produkter og ydelser. Sjette afsnit vil afslutte med nogle generelle konklusioner og perspektiver.

Samspelet mellem WTO-retten og den internationale klimaret

Retten og de retlige systemer er ikke isolerede størrelser eller *self-contained systems*, der fungerer uafhængigt af andre retssystemer, og som alene har virkning inden for et afgrænset område. De nationale retssystemer vil indvirke på de regionale, der igen vil indvirke på de globale systemer – og omvendt. Ligesom de forskellige internationale regimer vil indvirke på hinanden. Dette forhold bør iagttages, uanset inden for hvilket retligt system man befinder sig.

En tolerance over for andre retssystemer og en accept af, at det er nødvendigt at tilpasse det enkelte system med de omkringliggende retlige regimer, er en grundlæggende forudsætning for at få de retlige systemer til at fungere sammen (Asselt et al., 2008). Men retlige konflikter vil potentielt være til stede. Retlig regulering vedtages og gennemføres med forskellige formål for øje og til varetagelse af forskellige interesser og inden for forskellige institutionelle systemer (Koskenniemi, 2006). Den retlige konflikt er imidlertid ikke blot et ”problem”. Den kan også være udtryk for en nødvendig *weighing and balancing* af forskellige ligestillede hensyn og interesser. Den retlige konflikt er derfor ikke nødvendigvis udtryk for en ubalanceret afvejning, den kan også afspejle de retlige systemers indbyrdes kontrol. ”Lødheden” af en sådan kontrolfunktion er imidlertid afhængig af, at der overordnet set er sket en koordination af de forskellige internationale regelsæt – eller at de i hvert fald er udviklet i en forståelse for samspil og synergier i forhold til de omkringliggende regelsæt. Optimalt sker en sådan koordination i forbindelse med reglernes udvikling. Den kan dog også – hvilket som oftest vil være tilfældet – finde sted efterfølgende ved en fortolkning af reglerne i praksis.

Grundlæggende set har den handelsrelaterede miljøregulering som mål at rette op på markedsmekanismernes utilstrækkelighed. Hvis markedet ikke i sig selv kan sikre tilfredsstillende løsninger, vil de enkelte stater være nødt til at gribe ind med blandt andet lovtiltag, der kan rette op på disse ”fejl”. Hvor der ikke internationalt kan opnås enighed omkring fælles løsningsmodeller, vil landene agere unilateralt. Dette vil med stor sandsynlighed resultere i en fragmenteret tilgang til problemet, hvilket kan være potentielt konfliktskabende såvel retligt som politisk. Modsat har de multilaterale handelsregler ikke *market failures* for øje, men har i stedet til formål at imødegå *failures of governments*, fx i form af protektionisme og handelsbarrierer (Charnovitz, 2003). Formålet med

WTO's regulering af handel er således at sikre, at de miljøtiltag, der iværksættes, ikke er diskriminerende eller udgør barrierer for den fri handel. Ethvert tiltag, der iværksættes af stater med henblik på at begrænse udledningen af drivhusgasser, og som vil kunne indvirke på handlen over grænser, må tilpasses de retlige rammer, som kommer til udtryk i WTO-retten, da de i sidste ende kan være bestemmende for, hvorvidt en kvoteregulering, en støtteordning eller et afgiftssystem kan opretholdes.

Klima- og WTO-rettens grundelementer

Den internationale basis for klimaretten er FN's klimakonvention. Et grundprincip i konventionen er "fælles men differentieret ansvarlighed" (artikel 4(2) litra a.). Ved at skelne mellem industrilande og udviklingslande fastslås det, at de industrialiserede lande – også kaldet Annex I-landene – er ansvarlige for størstedelen af den nuværende opbygning af drivhusgasser i atmosfæren, og at de derfor skal tage det overordnede ansvar i kampen mod menneskeskabte klimaforandringer og deres påvirkninger. Klimakonventionen fastlægger de overordnede rammer for den globale indsats på klimaområdet, mens de konkrete reduktionsforpligtelser er fastlagt ved Kyoto-protokollen. Det er kun de Annex I-lande, der har ratificeret protokollen – og ikke blot konventionen – der har en retlig forpligtelse til at reducere sine drivhusgasudledninger. De enkelte parters reduktionsforpligtelser fremgår af protokollens bilag B. Ikke-Annex I-landene, dvs. udviklingslandene, har ingen reduktionsforpligtelser. Protokollen, der fastlægger de retlige forpligtelser for perioden 2008-2012, foreslår en række midler til at nå reduktionsmålene, herunder blandt andet øget energieffektivitet, fremme af bæredygtige former for landbrug og udvikling af vedvarende energikilder, men pålægger ikke de enkelte parter at iværksætte bestemte tiltag.

På COP15 i København i 2009 var det overordnede mål at nå frem til en afløser for Kyoto-protokollen for perioden efter 2012 og helst af alt en slags "universel" Kyoto-aftale, der også juridisk ville forpligte lande som blandt andet USA, Indien og Kina. Dette lykkedes som bekendt ikke. Slutresultatet var den såkaldte Københavner-erklæring (*Copenhagen Accord*) – en erklæring, som parterne individuelt kunne tilslutte sig, samtidig med at de kunne oplyse de nationale emissionsreduktionsmål, som de ville forpligte sig til at overholde (punkt 4). Derudover indeholder erklæringen blandt andet en kollektiv forpligtelse for de industrialiserede lande til økonomisk at støtte de mest sårbare og mindst udviklede lande med deres tilpasning til de klimaforandringer, der allerede mærkes eller ikke kan afværges (fx Basse og Gaines, 2010; Andersen, 2010). Københavner-erklæringen blev bekræftet under COP16 i Cancun. Aftalen fra Cancun indeholder således de fleste elementer fra Københavner-erklæringen,

som der ikke kunne opnås enstemmighed om under COP15, men som 140 lande siden har tilsluttet sig. Cancun-aftalen indeholder ingen reduktionsforpligtelser for perioden efter 2012, og diskussionerne om Kyoto-protokollens fremtid er således udskudt til COP17.

Modsat Københavner-erklæringen er Cancun-aftalen udtryk for en formel beslutning truffet af konventionens og protokollens øverste myndigheder, COP og COP/MOP. Med Cancun-aftalens henvisning til Københavner-erklæringen bliver denne imidlertid også officielt en del af FN-systemet. Der er dog ingen af de to aftaler, som formelt set kan betegnes som juridisk bindende for de enkelte parter. Det er naturligvis ikke det samme, som at aftalerne er uden reelle virkninger. De vil have en politisk betydning samt vil blive anset for bindende for partskonferencen som sådan på det interne niveau, men de vil ikke som juridisk bindende aftaler kunne håndhæves (Koester, 2010).

WTO-regelsættet bygger på krav om frihandel, gennemsigtighed i handelsforhold og ikke-diskrimination. De grundlæggende ikke-diskriminationsprincipper i WTO-retten er principperne om *National Treatment* og *Most-Favoured-Nation* (MFN). *National Treatment*-princippet fastslår, at importerede og indenlandske produkter skal behandles ens. Grundtanken bag princippet er at hindre protektionisme. Princippet er i udgangspunktet ikke til hinder for, at der kan fastsættes særlige nationale afgifter på fx energiprodukter. Importerede produkter skal blot behandles på samme måde som – eller i al fald ikke ringere end – indenlandske produkter. Grundtanken bag MFN-princippet er at hindre diskrimination mellem handelspartnere. Princippet betyder, at såfremt en part giver en indrømmelse til en anden part – i form af fx en lav toldsats – skal fordelene udstrækkes til alle, der er parter til WTO-aftalesættet. Det er således som udgangspunkt ikke muligt efter WTO-retten at tildele særlige fordele til lande, der som parter til Kyoto-protokollen har påtaget sig særlige reduktionsforpligtelser.

Diskriminationsbegrebet forudsætter, at der er tale om sammenlignelige varer eller tjenesteydelser. I den WTO-retlige terminologi refereres der til begrebet *like products*. To produkter, der er fysisk ens, har samme slutanvendelse, er klassificeret under samme toldklassifikation, og som af forbrugerne opfattes som ens, skal behandles ens – uanset hvordan de er produceret eller bliver bortskaffet efter brug. Det betyder blandt andet, at man ikke kan behandle tropisk træ, der er produceret bæredygtigt, anderledes end tropisk træ, der ikke er produceret bæredygtigt, da der ikke er forskel på træet, når det først er fældet.

Klimarettens integration af handelshensyn og vice versa

Under forhandlingerne af såvel klimakonventionen som Kyoto-protokollen har man været opmærksom på det potentielle sammenstød med WTO-reglerne. Det kommer eksplicit til udtryk i klimakonventionens artikel 3(5), der indeholder en direkte reference til WTO-retten. Formuleringen "should not constitute a means of arbitrary or unjustifiable discrimination or a disguised restriction on international trade" gengiver således den indledende *chapeau* til "miljøgarantien" i artikel XX i GATT-aftalen, som er WTO's "grundlov" for handel med varer. Tilsvarende har Kyoto-protokollens parter tiltrådt, at konventionens Annex I parter skal "strive to implement policies and measures [...] in such a way as to minimise adverse effects including the adverse effects of climate change, effects on international trade, and social environmental and economic impacts on other Parties, especially developing country parties" (se artikel 2(3)).

Der tages ikke i henvisningerne til det internationale handelsregime stilling til, hvordan klimakonventionen henholdsvis Kyoto-protokollen mere konkret forholder sig til WTO-aftalesættet. Det fremgår dog klart, at klimaaftalerne forudsætter, at tiltag, der iværksættes, ikke må være i strid med WTO-retten. Klimaaftalernes parter er således forpligtede til – ved gennemførelsen af konkrete klimaforanstaltninger til realisering af klimamålsætningerne – at agere inden for rammerne af WTO-retten.

WTO-retten fastlægger de generelle, internationale rammer for handel med varer og tjenesteydelser og vil derfor have betydning i forhold til projekter, produkter, afgifter, støtteordninger, kvoter, energieffektiviserings tiltag mv. omfattet af klimareglerne, hvor disse har en indvirkning på den internationale handel. WTO's regulering af blandt andet told, afgifter og tekniske specifikationer har således afgørende betydning for de muligheder, de enkelte lande har i forhold til at iværksætte initiativer, der bidrager til en opfyldelse af klimamålsætningerne.

Der findes i WTO-retten særlige undtagelsesbestemmelser – eller "miljøgarantier" – der kan legitimere visse miljøbegrundede tiltag. Der er dog ikke en reference til klimaproblemet i WTO-rettens "miljøgarantier", ligesom retsgrundlaget for WTO mere generelt ikke nævner klima, og der er heller ikke i WTO-aftalesættet en henvisning til klimakonventionen. I det hele taget har WTO været tilbageholdende i forhold til at tage stilling til klimaspørgsmålet. Der har heller ikke været foretaget en vurdering i den anvendte WTO-ret, idet WTO's tvistbilæggelsessystem endnu ikke har haft mulighed for at tage stilling i en tvist om klimabegrundede foranstaltninger. En vurdering af forholdet

til klimaretten må således i vidt omfang baseres på den metodik, der mere generelt har været anlagt i forhold til miljørelaterede spørgsmål.

Hvordan fremmes samspil frem for konflikt?

De seneste COP-møder har ikke haft de ønskede udfald. Der er stadig ingen forpligtende afløser for Kyoto-protokollen, og det er usandsynligt, at der vil foreligge en fælles global aftale med juridisk bindende reduktionsforpligtelser inden 2012. Denne mangel på en operationel afløser for Kyoto-protokollen kan medføre en øget retlig fragmentering – dels horisontalt i samspillet mellem de sidestillede internationale regimer, dels vertikalt i samspillet mellem de internationale og de nationale målsætninger og instrumenter. Dette kan indebære en situation, hvor lande i højere grad vil handle på egen hånd og ud fra egeninteresser. Den fremtidige situation kan således blive præget af unilaterale og ikke-koordinerede tiltag. Mange af disse tiltag vil med stor sandsynlighed samtidig være handelsrelaterede, hvilket kan skabe problemer i forhold til de WTO-retlige forpligtelser.

Den usikkerhed, der er knyttet til, hvordan WTO-retten vil håndtere samspillet til klimaretten, udspringer særligt af to uafklarede spørgsmål, nemlig hvordan WTO-retten vil vurdere netop klimarelaterede handelsbarrierer, samt hvilken betydning klimakonventionen og dens tilknyttede aftaler kan tillægges ved en fortolkning af WTO-retten.

Det er for det første et spørgsmål om, hvordan det, der i WTO-retten kaldes *Processes and Production Methods* eller PPMs, dvs. retlige initiativer, der er rettet mod den klimabelastning, som produktionsprocessen eller anvendelsen af et produkt medfører, skal håndteres i en WTO-retlig sammenhæng. Der kan opstilles en sondring mellem produktrelaterede PPMs, fx en afgift udmålt efter et produkts energieffektivitet, og ikke-produktrelaterede PPMs, fx krav om anvendelse af vedvarende energikilder eller opfyldelse af emissionskrav i forbindelse med produktion (OECD, 1997). Hvor den produktrelaterede PPM er rettet mod produktet eller er afhængig af, hvor meget et produkt forurener eller i øvrigt belaster klimaet, er den ikke produktrelaterede PPM rettet mod den forudgående produktionsproces' klimapåvirkninger og ikke produktet som sådan. I WTO-retten udgør de ikke-produktrelaterede PPM-foranstaltninger et særligt retligt problem, da en adgang til at forskelsbehandle klimavenlige og mere konventionelle produkter netop afhænger af, om der er tale om forskellige produkter, og det vil der ofte ikke være, hvis ”forskellen” alene er relateret til den forudgående produktionsproces og ikke relaterer sig til særlige karakteristika indbygget i produktet.

For det andet er det spørgsmålet om, hvilken betydning internationale miljøaftaler (*Multilateral Environmental Agreements* eller MEAs) har i forhold til en WTO-retlig vurdering af, om et tiltag, der er forudsat anvendt i henhold til en MEA, netop af den grund kan anses for at være i overensstemmelse med WTO-retten. Det uafklarede forhold mellem WTO-reglerne og MEAs har været på Komiteen for Handel og Miljø's dagsorden siden 1994, men uden at WTO-parterne er kommet et svar nærmere. Udmeldingerne har været mere klare i den juridiske litteratur. Joost Pauwelyn (2003) har været en af talsmændene for, at et land, der har ratificeret en MEA, der forudsætter iværksættelsen af bestemte retlige tiltag, kan legitimere disse tiltags eventuelle uoverensstemmelse med WTO-retten med en henvisning til den pågældende MEA. Der er dog stor uenighed, idet blandt andre Gabrielle Marceau (2001) lige så klart har talt imod, at det er tilfældet, idet det vil stride mod WTO-retten, hvis andre retskilder end WTO-rettens kilder lægges til grund, når tvistbilægningssystemet træffer afgørelse.

Der er overordnet set to måder, hvorpå klimahensyn kan integreres i WTO-retten som legale hensyn. Det kan ske enten ved:

- tilpasninger via tvistbilægningssystemets fortolkning af regelgrundlaget (præcedensmodellen), dvs. en model hvor klimahensyn integreres i WTO-retten via en stillingtagen til konkrete afgørelser, eller ved
- ændringer eller tilpasninger i regelgrundlaget (lovmodellen), dvs. en model hvor der tilføjes nye bestemmelser i aftalegrundlaget eller i fortolkningsgrundlaget, eller hvor der vedtages helt nye aftalegrundlag, som fx EGS-aftalen skitseret nedenfor.

Modellerne er ikke indbyrdes ekskluderende, men understøtter hinanden. Der foreligger imidlertid flere barrierer for en realisering af de skitserede modeller. En åbenlys barriere i forhold til præcedensmodellen er, at denne fuldt ud er afhængig af, at de "rigtige" sager indbringes for tvistbilægningssystemet, herunder at tribunalerne "tør" tage de afgørende skridt i deres fortolkning af de gældende bestemmelser. I forhold til lovmodellen vil det fungerende beslutningssystemets krav om konsensus i høj grad umuliggøre en ændring af det gældende regelsæt og tilsvarende en vedtagelse af nye aftaler.

Klimaforanstaltningers konflikt med WTO-retten

En række klimaforanstaltninger vil potentielt kunne give anledning til internationale handelskonflikter. Særligt kontroversielle er direkte importrestriktioner i form af told, forbud, kvoter mv., men også mere indirekte restriktioner

som mærkningsordninger, afgifter og produktkrav mv. kan være problematiske. Formålet med at introducere handelsrelaterede klimatiltag kan være et ønske om at sikre en mere effektiv opfyldelse af klimamålsætningerne eller beskytte den hjemlige industri mod ”klimadumping”. Bevæggrunden kan imidlertid også være et ønske om at påvirke eller tvinge andre til at underkaste sig tilsvarende forpligtelser, som dem man selv er pålagt, eller ligefrem at ”straffe” *free-riders*.

Hvor produkter behandles forskelligt med henvisning til det pågældende produkts klimapåvirkning, er det af helt afgørende betydning i en retlig sammenhæng, hvorvidt der er tale om *like products* eller produkter, der selv om de ikke er ens, kan substituere hinanden (*directly competitive or substitutable*). Hvor der er tale om *like products*, vil fx en afgiftsdifferentiering, der særligt rammer importerede varer, *per se* være i strid med *National Treatment*-princippet (GATT artikel III:2, 1. punktum).³ Hvor produkter er *directly competitive or substitutable*, vil en afgiftsdifferentiering kunne finde sted, så længe der ikke er tale om skjult protektionisme (GATT artikel III:2, 2. punktum). Selv om en foranstaltning er i strid med *National Treatment*-princippet, vil den i visse begrænsede tilfælde kunne legitimeres efter miljøgarantien i GATT artikel XX.

De handelsrelaterede klimatiltag kan have forskellig karakter. Overordnet vil de kunne inddeles i tre kategorier: Den første kategori omfatter de økonomiske virkemidler som fx afgifter, støtteordninger samt de såkaldte *Border Tax Adjustments* (BTAs), der er en slags importafgift eller -foranstaltning, der vil kunne pålægges ”ikke-klimaregulerede” udenlandske produkter. Den anden kategori omfatter de normative virkemidler som fx bindende forskrifter for udvikling, indførelse og prioritering af mere klimavenlige energikilder eller tekniske forskrifter og standarder for energieffektivisering i relation til blandt andet produkter, byggeri af huse mv. Den tredje kategori omfatter de markedsbaserede virkemidler, som blandt andet kommer til udtryk i Kyoto-protokollens fleksible mekanismer.

I det følgende identificeres en række af de konflikter, der kan opstå i forhold til WTO-retten ved gennemførelsen af konkrete tiltag omtalt i Kyoto-protokollens idékatalog over mulige foranstaltninger. Der vil være fokus på, hvilke klimaforanstaltninger der potentielt kan komme i konflikt med WTO’s regler, herunder hvor grænsen må forventes at gå for, hvad WTO’s tvistbilæggelses-system vil anse for at være i overensstemmelse med WTO-retten.

Økonomiske virkemidler

I Kyoto-protokollen anføres anvendelsen af afgifter og andre økonomiske virkemidler som relevant i forhold til at reducere udledningen af drivhusgasser

(Kyoto-protokollens artikel 2(1)a(v)). Afgifterne kan have mange forskellige formål og udformninger, som er afgørende for deres overensstemmelse med WTO-regelsættet.

Der kan overordnet sondres mellem tre typer klimaafgifter: produktrelaterede, energieffektivitetsrelaterede og produktionsrelaterede afgifter (Sindico, 2006). Den første kategori omfatter afgifter på energiprodukter, hvor der afgiftsdifferentieres mellem forskellige produkter ud fra en vurdering af deres klimabelastning. Et eksempel herpå er den EU-baserede energiafgift på olie, kul og naturgas, hvor afgiften på kul og olie er højere end på naturgas, idet naturgas udleder mindre CO₂ pr. energimængde end de øvrige typer fossile brændsler (Direktiv 2003/96/EF). Sådanne produktrelaterede afgifter giver som udgangspunkt ikke anledning til problemer i en WTO-retlig sammenhæng, da der er tale om forskellige produkter, hvilket gør en afgiftsdifferentiering lovlig.

Den anden kategori er klimaafgifter, der knytter sig til et produkts energieffektivitet. En afgiftsordning med et energieffektiviseringsformål vil fx tilgodesætte sparepærer, A++-køleskabe, el-(eller hybrid-)biler mv. frem for konventionelle elpærer, energitungere køleskabe samt almindelige benzin- eller dieslbiler. De energieffektivitetsrelaterede afgifter vil som udgangspunkt ikke give anledning til problemer i en WTO-retlig sammenhæng, selv om det klimavenlige produkt anvendes til det samme som det mere energiforbrugende produkt, idet der som udgangspunkt ikke vil være tale om *like products*, da de fysiske karakteristika ved produkterne vil være forskellige.

Den sidste kategori af klimarelaterede afgifter er langt mere problematisk, da de produktionsrelaterede afgifter er baseret på, hvordan et produkt er produceret, dvs. om produktionsprocessen har været mere eller mindre klimabelastende. I WTO-retten anvendes begrebet ”ikke-produktrelaterede PPM-afgifter”, idet klimaafgiften er rettet mod den klimabelastning, som produktionsprocessen medfører – og ikke mod selve produktet. En sådan afgift kan være udmålt efter den udledning, der finder sted under produktionsprocessen, eller på baggrund af den energitype, der anvendes i produktionen. Der vil almindeligvis ikke være forskel på produkternes fysiske udformning og slutanvendelse. Hvorvidt produkterne skal betragtes som *like products* afhænger af, om forbrugerne opfatter produkterne som forskellige, hvilket kan være vanskeligt at dokumentere. Det er endvidere tvivlsomt, om dette kriterium vil kunne stå alene, hvor alle andre forhold peger på, at der er tale om *like products*.

En foranstaltning, der har været genstand for stor diskussion, er indførelsen af såkaldte ”importafgifter” eller *Border Tax Adjustments* (BTAs). Et eksempel kunne være en BTA på import af varer fra stålsektoren i lande, som ikke har

påtaget sig eller er omfattet af reduktionsforpligtelser i henhold til Kyoto-protokollen. Målet med en BTA-foranstaltning er således at beskytte den hjemlige industri mod ”klimadumpning” og imødegå frygten for karbonlækage. I WTO-retten vil alene produktrelaterede afgifter kunne ”suppleres” af en BTA. En BTA, der er relateret til et produkts energiforbrug eller – endnu mere problematisk – dets klimapåvirkning i produktionsprocessen, vil sandsynligvis ikke være i overensstemmelse med WTO-retten.

Anvendelsen af BTA-foranstaltninger er dog generelt problematisk, idet der er en ikke uvæsentlig risiko for, at de *de facto* vil kunne fungere som en ekstratold, hvilket vil være i strid med MFN-princippet. Endelig kan en indførelse af unilaterale BTA-foranstaltninger yderligere komplicere forhandlingerne om nye reduktionsmål, da udviklingslandene med stor sandsynlighed vil opfatte sådanne foranstaltninger som protektionisme under dække af klimahensyn.

Normative virkemidler

Energieffektivisering er en central målsætning i den globale klimapolitik. Tekniske specifikationer og standarder er afgørende virkemidler, når energieffektiviserings tiltag skal gennemføres i relation til blandt andet bygninger eller produkter, eller når man vil måle og vurdere et produkts eller en produktionsproces’ *carbon footprint*. Standardbaserede virkemidler kan fremme såvel konkurrence som miljøbevidst adfærd. De har som udgangspunkt til formål at fjerne tekniske handelshindringer, men de vil også kunne virke modsat – og de vil i så fald potentielt kunne udgøre en handelsbarriere i WTO-retlig forstand. Det gælder fx, hvor sådanne tiltag indebærer særlige importrestriktioner, fordi et produkt ikke opfylder nationale krav til den tekniske udformning eller bærer netop det i importlandet krævede energimærke.

Problemet med energieffektiviseringsforskrifter er, at de – til trods for deres udbredelse – ikke er harmoniseret globalt. Der er store variationer, både i relation til de tekniske specifikationer, testprocedurer samt kontrol og håndhævelse af de pågældende forskrifter. Disse problemer var velkendte ved klimakonventionens udarbejdelse. Der er således i konventionens præambel anført, at: “standards applied by some countries may be inappropriate and of unwarranted economic and social cost to other countries, in particular developing countries.”

Af WTO-aftalen om tekniske handelshindringer (TBT-aftalen) fremgår en række forudsætninger for brugen af tekniske forskrifter og standarder. Det følger af aftalen, at parterne løbende over for WTO’s TBT-komité skal foretage en anmeldelse af tekniske forskrifter, standarder og procedurer, som det enkelte land påtænker at iværksætte. I udgangspunktet skal anvendte standarder og

tekniske krav baseres på internationalt udarbejdede standarder og specifikationer – i det omfang sådanne eksisterer. Der er imidlertid ikke i dag udarbejdet internationale energistandarder, der kan øge energieffektiviteten og bidrage til mindskelse af udslippet af CO₂. Indførelsen af nationale eller regionale tekniske forskrifter, der hindrer indførelse af energitunge produkter, vil derfor potentielt kunne være i uoverensstemmelse med de grundlæggende WTO-retlige principper om MFN og *National Treatment* (TBT-aftalens artikel 2 og artikel 5), særligt hvis de pågældende produkter må anses for *like products*, jf. ovenfor.

Markedsbaserede virkemidler

Kyoto-protokollen giver de forpligtede lande mulighed for at anvende tre fleksible mekanismer: handel med emissioner, *Joint Implementation* (JI) og *Clean Development Mechanism* (CDM).⁴ I EU handles kvoterne inden for et *cap and trade*-system, der sikrer, at udnyttelsen af ressourcer holdes inden for en samlet mængde (en *bubble*), der fordeles i kvoter til de regulerede. Kvoterne – der er omsættelige – kan fordeles gratis (*grandfathering*) eller mod vederlag (*auctioning*). JI og CDM er projektbaserede aftaler om reduktion af drivhusgasudledning, som udløser kreditter på basis af en sammenligning mellem den situation, som ville foreligge uden projektet, henholdsvis den udledte mængde af drivhusgasser efter projektets gennemførelse. JI-aftaler kan indgås mellem Annex I-parter, mens CDM-aftaler kan indgås mellem Annex I-parter og udviklingslande, hvilket også indbefatter blandt andet Kina, Indien og Brasilien. De fleksible mekanismer må kun anvendes som supplerende virkemidler til parternes øvrige tiltag til reduktion af deres egen drivhusgasudledning.

Det er en vision i EU, at der bør etableres et emissionshandelssystem, der omfatter alle OECD-lande, og som senest i 2020 bør udvides til at omfatte de mere avancerede udviklingslande (EU Kommissionen, 2009; Cendra de Larragán, 2010). Hvis EU's kvotemarked åbnes op for tredjelande, og der i den forbindelse sker en udelukkelse af visse WTO-medlemmer fra deltagelse, vil systemets overensstemmelse med WTO-retten kunne betvivles. En udelukkelse af WTO-lande (og deres virksomheder) begrundet i fx manglende ratifikation af Kyoto-protokollen, eller at de ikke lever op til deres reduktionsforpligtelser, vil potentielt være i konflikt med WTO-retten (Voigt, 2008; Peeters og Dekatelaere, 2006). En tilsvarende situation kan opstå ved handel med CDM-kreditter. En CDM-projektaftale skal indgås mellem et Annex I-land og et land, der ikke er et Annex I-land. Det vil kun være udviklingslande, der kan accepteres som værtslande, ligesom det kun er Annex I-lande, som har ratificeret Kyoto, og som lever op til protokollens krav, som kan anvende CDM-kreditterne. Det indebærer en række begrænsninger i forhold til at handle med

og ”anvende” CDM-kreditterne, som i sig selv kan være uforenelig med WTO-rettens *Most Favoured Nation*-princip. Langt mere kontroversielt vil det dog være i forhold til både FN’s klimaregime og WTO-retten, hvis EU gør alvor af et forbud mod anvendelsen af CDM-kreditter fra kinesiske projekter, hvor HFC-gasser og lattergasser destrueres, uanset at disse projektyper er godkendt under FN-systemet.⁵

Også ved selve kvotetildelingen vil der kunne finde en forskelsbehandling sted, som potentielt vil være i konflikt med WTO-reglerne. Det vil dels være tilfældet, hvis kvotetildelingen indebærer en forskelsbehandling af indenlandske og udenlandske virksomheder, der ønsker at indtræde på et marked, og hvor kun de udenlandske virksomheder skal købe sig adgang, idet de indenlandske får gratis kvoter tildelt fra en national reserve. Der vil endvidere potentielt kunne være tale om statsstøtte, hvis en kvotetildeling er for generøs og medfører en påvirkning af konkurrencesituationen (Voigt, 2006).

Et meget omdiskuteret emne er anvendelsen af BTAs knyttet til et kvotehandelssystem, hvor importører skal aflevere kvoter eller kreditter svarende til den drivhusgasudledning, der har fundet sted i løbet af produktionsprocessen. Foruden potentielt at være i uoverensstemmelse med de grundlæggende ikke-diskriminationsprincipper i WTO-retten, rejser en sådan ordning tillige spørgsmålet om, hvorvidt PPMs kan begrunde en forskellig behandling, herunder særligt hvor der er tale om ikke-produktrelaterede PPMs (Pauwelyn, 2007).

WTO-rettens ”miljøgarantier”

En foranstaltning, der strider mod WTO-retten, kan i visse situationer opretholdes, hvis den kan begrundes i særlige hensyn, herunder et hensyn til miljøet. Den oprindelige miljøgaranti findes i GATT-aftalens artikel XX. Det følger af artikel XX litra b og g, at parterne har lov til at træffe foranstaltninger, der er nødvendige for at beskytte menneskers, dyrs og planter liv og sundhed, samt foranstaltninger, der er relateret til bevarelse af udtømmelige ressourcer. Bestemmelsen henviser ikke eksplicit til klimaproblematikken. Det er en forudsætning, at foranstaltningen ikke indebærer ”arbitrary or unjustifiable discrimination” eller udgør en ”disguised restriction on international trade”. Dette krav er – som tidligere nævnt – også forudsat i klimakonventionen. Efter WTO-retten indebærer dette krav, at foranstaltningen skal udspringe af en international aftale eller i det mindste være forhandlet med andre lande. Foranstaltningen skal være proportionel og tillade foranstaltninger med samme virkning. Miljøgarantierne er undtagelser fra hovedreglerne om fri handel og skal derfor fortolkes indskrænkende. Den praksis, der foreligger efter GATT

artikel XX, viser med al tydelighed, at bestemmelsen fortolkes restriktivt, og at den forudsætter, at der også reelt lægges restriktioner på hjemmemarkedets forbrug og produktion.

I praksis har WTO's tvistbilæggelsesorgan alene taget stilling til unilaterale miljøtiltag – ikke til virkemidler eller tiltag forudsat i MEAs, herunder i de multilaterale klimaaftaler. Hvorvidt et handelsbegrænsende tiltag vil være legitimt i WTO-retlig sammenhæng, fordi dets anvendelse er foreskrevet i FN's klimaregler, er således endnu ikke prøvet og vil afhænge af, hvor langt en "retlig tolerance" i forhold til andre sidestillede regimer rækker i WTO-retten (Pauwelyn, 2001 og 2006). Det kan måske i relation hertil være af betydning, at begge regimer til trods for deres forskellighed har et fælles udgangspunkt i målet om at fremme en bæredygtig udvikling, selv om den konkrete afvejning af hensyn og interesser i forhold til realiseringen af denne målsætning givetvis er meget forskellig.⁶

Kan en ny WTO-aftale bidrage til opnåelsen af klimamålsætningerne?

Hvor præcedensmodellen kan have meget lange udsigter, da den vil blive udviklet i takt med, at de "rigtige" sager indbringes for WTOS' tvistbilæggelsessystem og en retspraksis etableres, vil politiske forhandlinger, der munder ud i en bindende aftale (lovmodellen), meget hurtigere kunne sikre et aktivt bidrag til realiseringen af de globale klimamålsætninger. Konsensuskravet i WTO-systemet er dog i sig selv en barriere for lovmodellens realisering. Det indgår ikke i WTO's mål for fremtiden, at klimahensyn skal indarbejdes i det gældende WTO-aftalesæt. Det synes heller ikke at være en farbar vej. Derimod synes det langt mere realiserbart, at der vil kunne vedtages en ny supplerende aftale, særligt hvis denne er begrænset til bestemte sektorer.

Med henvisning til Doha-deklarationens paragraf 31(iii) har der siden 2001 været iværksat en række forhandlingsforløb relateret til miljøvenlige produkter og ydelser (EGS). Bestemmelsen fastslår, at der skal arbejdes for, at told, afgifter og øvrige restriktioner på handel med særlige miljøvenlige produkter og ydelser bør fjernes eller i hvert fald reduceres.⁷ Intensionen bag mandatet i Doha-deklarationen er at mindske de eksisterende barrierer for en øget handel. Det gælder særligt de såkaldte *non-tariff*-barrierer, som kan opstå som følge af fx nationale tekniske standarder, støtteordninger, godkendelsesordninger og køb nationalt-politikker. Men i de forhandlinger, der indtil videre har fundet sted, har fokus alene været rettet mod en reduktion – eller ophævelse – af de toldmæssige barrierer (fx Aguilar et al., 2009).

Told er en direkte, men langt mere gennemsigtig barriere for handel end *non-tariff*-barriererne. I relation til handel med VE-produkter er toldniveauet så lavt blandt de lande, hvor handel finder sted, at det ikke i sig selv kan siges at udgøre en barriere. Der er imidlertid stor forskel på toldsatserne i de industrialiserede lande/de store udviklingsøkonomier og de svageste udviklingslande (Vossenaar, 2010). Det kan endvidere ikke afvises, at toldsatserne kan have betydning på sigt. Det illustreres af en nyere sag, hvor Brasilien i forbindelse med planlægningen af et større vindmølleprojekt i første omgang forsøgte at forbyde import af den type møller, der skulle anvendes i projektet, men i stedet valgte – antageligt for ikke at komme i konflikt med sine WTO-retlige forpligtelser – at hæve toldsatsen fra 0 pct. til 14 pct., da projektet blev sendt i udbud (Vossenaar, 2010). Foruden at beskytte den hjemlige industri kan sådanne tiltag tillige have til formål at tiltrække vindmølleproducerende virksomheder til landet.

En række forskellige forslag til en aftale om liberalisering af miljøvenlige produkter og ydelser – Environmental Goods and Services Agreement, EGSA – har været fremlagt (Claro et al., 2007). Fokus har primært været på miljøvenlige produkter, de såkaldte EGs. Overordnet kan der sondres mellem en ”listetilgang” og en ”projekttilgang”. ”Listetilgangen” støttes primært af de industrialiserede lande og indebærer en permanent liberalisering af de identificerede EGs, dvs. med bundne toldsatser og baseret på MFN-princippet. Der har blandt andet været stillet forslag om en aftale med udgangspunkt i eksisterende OECD- og APEC-lister over EGs. Denne liste, der i første omgang indeholdt 480 forskellige produkter, var i forslaget reduceret til en liste med 153 miljøvenlige varer.⁸ En endnu kortere liste med kun 43 produkter særligt relateret til drivhusgasreducerende tiltag blev fremlagt af EU og USA i forbindelse med klimatopmødet på Bali i 2007.⁹ Den alternative tilgang, ”projekttilgangen”, støttes af de fleste udviklingslande og indebærer en liberalisering af en bredere kreds af EGs, men alene i det omfang disse er bestemt til konkrete godkendte miljøprojekter. Der vil være tale om en ”midlertidig” liberalisering relateret til de konkrete projekter, men ligesom ”listetilgangen” vil den være baseret på MFN-princippet.

Det er for tidligt at spørge om, hvordan en EGSA vil kunne komme til at se ud. Parterne står i øjeblikket langt fra hinanden, og alle de nuværende aftaleudspil står hver især med en række uløste problemer. Overordnet set vil det retlige spørgsmål, der skal afklares, førend der kan indgås en aftale, først og fremmest være, hvordan EGs-begrebet skal afgrænses, herunder hvordan der opnås en fælles forståelse for, hvad der er hhv. ikke er en EG, samt hvilke produktgrup-

per aftalen skal dække. Hvor en projektbaseret tilgang vælges, vil der opstå tilsvarende afgrænsningsspørgsmål.

Et andet spørgsmål, der vil være af afgørende juridisk betydning, er, om der i en kommende EGSA også skal indgå produkter, der ikke nødvendigvis har til formål at udbedre et bestemt miljøproblem, men som ved produktion, brug eller bortskaffelse efter brug belaster miljøet mindre end andre produkter, såkaldte *Environmentally Preferable Products* (EPPs). Det er et emne, der er knyttet til det i WTO-retten meget omdiskuterede spørgsmål om PPMs, herunder særligt de såkaldte "non-product-related PPMs", hvor miljøfordelen ikke afspejles i produktet som sådan, men alene i den forudgående produktionsproces. Det er – som anført – et yderst kontroversielt emne, og en inddragelse af PPM-overvejelser i EGSA-arbejdet vil kunne få vidtrækkende betydning for WTO-retten generelt, jf. ovenfor. Andre produkter, der giver anledning til uenighed, er produkter med såkaldt *dual uses*, hvor alle måderne at bruge det pågældende produkt på ikke nødvendigvis er miljøvenlige. Kun de færreste produkter, som fx vindmøller, har ikke *dual uses*, så håndteringen af denne problemstilling vil få afgørende betydning.

Det afgørende er, om en kommende EGSA også i realiteten bliver et instrument, der sikrer et bedre miljø og dermed en udvikling på et bæredygtigt grundlag. Det bør ligeledes have høj prioritet, at der etableres et direkte link til klimaregimet, således at en EGSA vil integrere og understøtte de globale klimamålsætninger og dermed også sikre et konkret samspil mellem WTO-retten og FN's klimaregime. Den "projektbaserede tilgang" kunne fx knyttes op på Kyoto-protokollens *Clean Development Mechanismen* (CDM), idet projekter, der er egnede til at blive iværksat under CDM, ligeledes må antages at være oplagte projekter i en EGSA-sammenhæng (Cottier et al., 2009).

I øjeblikket er der imidlertid ikke nogle af de foreliggende EGSA-udspil, der kan samle de forhandlende parter. Lovmodellen er således blokeret af uenighed mellem parterne. Hvorvidt der er opbakning til, at forhandlingerne skal forblive en del af WTO's Doha Round-forhandlinger er ligeledes uklart. EU's kommissær for handel har fx udtalt, at han vil arbejde for, at EGSA-forhandlingerne flyttes til et andet forum end WTO.¹⁰ En række EU-medlemsstater har dog givet udtryk for det modsatte, så selv internt i EU er spørgsmålet uafklaret (Bhagwati og Sutherland, 2011).

Konklusion

Et øget samspil mellem klima- og handelsregimet har længe været efterspurgt. Idet der ikke foreligger en post-2012 klimaaf tale, der fastlægger den fremtidige fælles indsats, og som peger på fælles globale strategier og konkrete virkemid-

ler, desto vigtigere er det, at handelsregimet er med til at vise vejen. Det gælder ikke bare i forhold til at opnå en klarhed omkring de konkrete uoverensstemmelser, der kan opstå, hvor en unilateral klimaforanstaltning kommer i konflikt med WTO-retten. WTO-systemet bør også selv vise, at det formår at udvikle sig.

Et samspil mellem WTO-retten og den internationale klimaret forudsætter, at systemerne formår at fungere i et samspil, og at der udvises *judicial tolerance* med udgangspunkt i systemernes fælles mål om en bæredygtig udvikling. Helt konkret vil et samspil forudsætte, at WTO-retten får besvaret det grundlæggende spørgsmål om, hvordan PPM- og MEA-problematikkerne skal håndteres, og helst på en måde, hvorpå det står klart, at klimahensyn kan integreres i den multilaterale regulering af handel. Det vil imidlertid forudsætte, at konflikterne indbringes for WTO-tvistbilæggesystemet, når de opstår, og at WTO-tribunalerne formår at fortolke reglerne ud fra en *weighing and balancing*, hvor WTO-reglerne ikke kommer til at udgøre en barriere for klimaindsatsen, men hvor de alene vil være udtryk for en kontrol af, at de unilaterale tiltag, som parterne iværksætter.

Hvis WTO-systemet yderligere formår at vise, at det er i stand til at vedtage nye regler eller regelsæt, der etablerer direkte links til klimaretten, vil det endvidere kunne bidrage til at understrege, at klimahensyn ikke blot er lovlige hensyn i den konkrete aftale, men også at der er tale om lovlige hensyn mere generelt i WTO-retten. Det er ikke umuligt, at en EGSA-aftale kunne vise vejen for en global klimaafnåte. Det ville være en oplagt mulighed for de industrialiserede lande til at udvise forhandlingsvillighed, lade "paraderne" falde og give lidt i døren, uden at det ville have alt for vidtrækkende konsekvenser, og på den måde kunne de måske være med til at sikre, at den langt vigtigere aftale om klimaet kommer i hus.

Noter

1. Informal Trade Ministers Dialogue in Bali (2007) Chair's Summary, Trade Ministers Dialogue on Climate Change issues, WT/L/717, se <http://docsonline.wto.org>.
2. Tale af 2. november 2009, se http://wto.org/english/news_e/sppl_e/sppl140_e.htm.
3. Se også WT/DS8, 10, 11/AB/R, Japan – Alcoholic Beverage II, s. 23.
4. Kyoto-protokollens artikel 17 fastlægger det retlige grundlag for kvotehandel, mens artiklerne 6 og 12 fastlægger grundlaget for indgåelse af JI- hhv. CDM-aftaler.
5. Et forbud kan vedtages med hjemmel artikel 11a(9) i det reviderede kvotedirektiv.

6. Klimakonventionens artikel 3(4), Kyoto-protokollens artikel 2(1) samt præambelen til WTO-aftalen.
7. Doha WTO Ministerial 2001: Ministerial Declaration, WT/MIN(01)/DEC/1.
8. Summary report on the eighteenth meeting of the Committee on Trade and Environment in special session (2007) WT/TN/TE/R/18.
9. ICTSD (2007) EU, US Call for Eliminating Trade Barriers to Climate-Friendly Goods and Services, Bridges Weekly Trade News Digest, Vol. 11(42).
10. ENDS Europe DAILY, 13. januar 2010.

Litteratur

- Aguilar, Soleda, Melanie Ashton, Aaron Cosbey og Stefano Ponte (2009). "Environmental Goods and Services Negotiations at the WTO: Lessons from Multilateral Environmental Agreements and Ecolabels for Breaking the Impasse", IISD.
- Andersen, Mikael Skou (2010). "Brokenhagen: Elementer til en forståelse af COP-15", *Økonomi & Politik*, 83. årg., nr. 3, pp. 3-10.-
- Asselt, Harro van, Francesco Sindico, og Michael A. Mehling (2008). "Global Climate Change and the Fragmentation of International Law", *Law & Policy*, 30. årg., nr. 4, pp. 423-449.
- Basse, Ellen Margrethe og Sanford E. Gaines (2010). "Common but Differentiated Responsibilities and Respective Capabilities as Part of the Post-2012 Climate Regime", *Nordic Environmental Law Journal*, nr. 2, pp. 189-203.
- Bhagwati, Jagdish og Petros C. Mavroidis (2007). "Is Action against US Exports for Failure to Sign Kyoto Protocol WTO-lagal?", *World Trade Review*, 6. årg., nr. 2, pp. 299-310.
- Bhagwati, Jagdish og Peter Sutherland (2011). "The Doha Round: setting a deadline, defining a final deal, High Level Trade Experts Group", Interim report, <http://www.voxeu.org/reports/doha-round.pdf>.
- Cendra de Larragán, Javier de (2010). "From EU ETS to a Global Market: An Analysis and Suggestions for the Way Forward", *European Energy and Environmental Law Review*, 19. årg., nr. 1, pp. 2-17.
- Charnovitz, Steve (2003). "Trade and Climate: Potential Conflicts and Synergies", *Pew Center on Global Climate Change*, http://www.pewclimate.org/docUploads/Beyond_Kyoto_Trade.pdf.
- Claro, Edmundo, Nicolas Lucas, Mahesh Sugathan, Mario Marconini og Enrique L. Fuentes (2007). "Trade in Environmental Goods and Services and Sustainable Development: Domestic Considerations and Strategies for WTO Negotiations". *ICTSD Policy Discussion Paper*, Geneva: ICTSD.

- Cottier, Thomas, Olga Nartova og Sadeq Z. Bigdeli (2009). *International Trade Regulation and the Mitigation of Climate Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- EU Kommissionen (2009). "Mod en global klimaændringsaftale i København", KOM(2009) 39 endelig, 28. januar.
- Ismer, Roland og Karsten Neuhoff (2007). "Border Tax Adjustment: A Feasible Way to Support Stringent Emission Trading", *European Journal of Law and Economics*, 24. årg., nr. 2, pp. 137-164.
- GATT-aftalen. http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/legal_e.htm.
- Klimakonventionen. http://unfccc.int/essential_background/convention/background/items/2853.php.
- Koester, Veit (2010). "The Copenhagen Accord – en overvejende juridisk analyse af aftalen som led i en international miljøpolitisk og -retlig proces", *Juristen*, nr. 3, pp. 81-88.
- Koskenniemi, Martti (2006). *Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law*, Report of the Study Group of the International Law Commission, FN.
- Kyoto-protokollon. http://unfccc.int/kyoto_protocol/items/2830.php.
- Københavnserklæringen. <http://unfccc.int/documentation/items/2643.php>.
- Marceau, Gabrielle (2001). "Conflicts of Norms and Conflicts of Jurisdictions: The Relationship between WTO Agreement and MEAs and Other Treaties", *Journal of World Trade*, 35. årg., nr. 6, pp. 1081-1131.
- OECD (1997). PPMs: Conceptual Framework and Considerations of Use of PPM-based Trade Measures, OECD/GD(97)137, Paris: OECD.
- Pauwelyn, Joost (2001). "The Role of Public International Law in the WTO: How Far Can We Go?", *American Journal of International Law*, 95. årg., pp. 535-578.
- Pauwelyn, Joost (2003). *Conflict of Norms in Public International Law: How WTO Law Relates to Other Norms of International Law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pauwelyn, Joost (2006). "Adding Sweeteners to Softwood Lumber: The WTO-NAFTA 'Spaghetti Bowl' Is Cooking", *Journal of International Economic Law*, 9. årg., nr. 1, pp. 197-206.
- Pauwelyn, Joost (2007). "US Federal Climate Policy and Competitiveness Concerns: the Limits and Options of International Trade Law", *NI WP 07-02*, Nicholas Institute for Environmental Policy Solutions, Duke University.
- Peeters, Marjan og Kurt Dekatelaere (2006). *EU Climate Change Policy – The Challenge of New Regulatory Initiatives*, Cheltenham: Edward Elgar.

- Sindico, Francesco (2006). "Climate Taxes and the WTO: Is the Multilateral Trade Regime a Further Obstacle for Efficient Domestic Climate Policies?", *EcoLomic Policy and Law*, 3. årg., nr. 8, pp. 116-139.
- TBT-aftalen. http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/legal_e.htm.
- Voigt, Christina (2006). *Sustainable Development as a Principle of Integration in International Law*, Leiden: Brill.
- Voigt, Christina (2008). "WTO Law and International Emissions Trading: Is there Potential for Conflict?", *Carbon and Climate Law Review*, 1. årg., nr. 2, pp. 54-66.
- Vossenaar, Rene (2010). "Technology Mapping of the Renewable Energy, Buildings and Transport Sectors: Policy Drivers and International Trade Aspects", *ICTSD Issue Paper No. 12*, Geneva: ICTSD.
- Zhang, ZhongXiang (2009). "Climate Change Meets Trade in Promoting Green Growth: Potential Conflicts and Synergies", *East-West Center Working Papers, No. 105*, Honolulu: East-West Center.